

ПОСТКОМУНІСТИЧНІ СИСТЕМНІ ТРАНСФОРМАЦІЇ: ОСОБЛИВОСТІ, РЕЗУЛЬТАТИ ТА ПЕРСПЕКТИВИ

Виступ на науковій онлайн-конференції «Центрально- та Південно-Східна Європа після холодної війни: політичні, соціально-економічні та соціокультурні трансформації» (до 30-річчя «Паризької хартії для нової Європи»)» 19 листопада 2020 року

Лавинний крах комуністичних режимів на межі 1980-1990 х рр., поклавши остаточний кінець «холодній війні», яка точилася між комуністичним та вільним світами після Другої світової війни, поставив на порядок денний питання про подальший розвиток людства. Виникла надія на пришествя «нової ери демократії, миру та єдності», що було декларовано в підсумковому документі Ради з безпеки і співпраці в Європі, яка відбулася в Парижі 19-20 листопада 1990 р. Проте ця надія значною мірою зумовлювалася перебігом і кінцевим результатом трансформаційних процесів, що почалися в країнах, які позбулися комуністичних режимів. Сьогодні, коли процес посткомуністичних трансформацій можна вважати завершеним, різні колишні комуністичні країни мають не однакові результати. Чому різні посткомуністичні країни набули різний ступінь системних змін й є **метою** моєї доповіді.

На початок посткомуністичних трансформацій в політичній науці було створено *транзитологію* (напрям, що спеціалізувався на дослідженні переходів до демократії) та розроблено транзитологічну парадигму. Але перше п'ятиріччя перебігу трансформаційних процесів виявило невідповідність багатьох положень цієї парадигми реаліям посткомунізму, що було спричинене наступним.

Транзитологічну парадигму було розроблено на основі узагальнення процесів демократизації країн Південної Європи та Латинської Америки, що здійснювали перехід до демократії від авторитарних режимів та в умовах стабільної державності, а вихідною позицією посткомуністичних

трансформацій були тоталітарні системи, до того ж з 30-ти посткомуністичних країн, що існують на сьогодні, 24 (80 %) є новоутвореними державами, що виникли внаслідок розпаду соціалістичної, а потім і нової, Югославії, Радянського Союзу та «оксамитового розлучення» Словаччини з Чехією. Ці обставини зробили структуру трансформаційних процесів в умовах посткомунізму значно складнішою, бо, по-перше, при переході від авторитарних режимів трансформація охоплює переважно політичну сферу, тоді як в позаполітичних відбувається їх адаптація до нових умов функціонування політичної системи, натомість при переході від тоталітарних режимів докорінні зміни мають відбутися в усіх сферах суспільного життя (в політиці, економіці, соціальній культурі), по-друге, в новоутворених посткомуністичних країнах в межах одного процесу відбуваються дві трансформації: *соціально-політична* (перехід від тоталітарної до нової якості суспільної системи) та *національно-політична* (перехід від недержавного стану суспільства до суверенної національної державності), які взаємно детермінують одна одну.

Особливості посткомуністичних трансформацій зумовили зміну методологічного підходу до дослідження транзитивних процесів. Схожість вихідних позицій політичних переходів у Південній Європі та Латинській Америці зумовили те, що у підґрунтя транзитологічної парадигми був покладений *процедурний підхід*, що виходив з постулату: «кінцевий результат залежить від шляху». За нього основна увага приділялась внутрішнім чинникам розвитку політичного процесу (розстановці політичних сил, взаємодії політичних еліт та їх здатності виконати низку послідовних процедур, необхідних для встановлення й усталення демократії), але при цьому нівелювалися зовнішні чинники (стан економічного розвитку, сталість державності, історичні та соціокультурні особливості) Велика відмінність стартових умов трансформацій у різних посткомуністичних країнах спричинила реанімацію *структурного підходу* (що домінував раніше в теорії

політичної модернізації), за якого пріоритет віддавався аналізу вихідних позицій трансформаційних процесів.

Проте на початку дослідження посткомуністичних переходів чинники вихідної позиції, як зауважує Андерс Аслунд, значною мірою ігнорувалися. Серед не чисельних спроб їх дослідження заслуговує на увагу метод, запропонований Оле Норгаардом, який вирізнив «початкові умови» першого та другого порядків. До початкових умов «першого порядку» він відніс ті чинники, які є спадщиною функціонування комуністичного режиму; до початкових умов «другого порядку» – ті, що дісталися посткомуністичним суспільствам в спадок від докомуністичних часів, але також суттєво впливають на розвиток трансформаційних процесів.

Перший порядок початкових умов посткомуністичних трансформацій зумовлений тим, що комуністичні режими в різних країнах 1) мали різне походження (оригінальне та інстальоване); 2) неоднаковий час тривало їх функціонування (від 74 років до 41); 3) неоднаковим був ступінь їх тоталітарності» (від «м'якого тоталітаризму в Югославії за Тіто, Польщі за Гомулки, Угорщині за Кадара до майже стовідсоткового в СРСР за Сталіна та в Албанії за Ходжі); 4) не в однаковий спосіб сталася їх загибель (*поступових реформ* в Польщі та Угорщині; *оксамитових революцій* в Чехо-Словаччині, Східній Німеччині, Болгарії, певною мірою Албанії та Монголі; *збройного повстання* в Румунії; *внаслідок розпаду* Соціалістичної Югославії та Радянського Союзу.

Серед чинників **другого порядку** істотний вплив на трансформаційні процеси справили: 1) характер попередніх комуністичному політичних режимів (російське самодержавство та чехословацька довоєнна демократія), 2) ступінь лібералізації держави в докомуністичні часи, 3) історичні традиції, 4) сталість та характер державності.

Різниця вихідних умов у поєднанні з діями політичних еліт зумовили 6 моделей посткомуністичних трансформацій: 1) *прямого переходу до демократії* (швидка зміна тоталітарного режиму на ліберально-

демократичний та швидка його консолідація); 2) *переходу до демократії з затримкою* (швидке впровадження електоральної демократії, але значна затримка з лібералізацією та консолідацією); 3) *двофазову* (перехід від тоталітаризму до авторитаризму, а потім від авторитаризму до демократії, що відбулося в новій Югославії); 4) *циклічних коливань між демократією та авторитаризмом* (періодична зміна демократичних та авторитарних тенденцій політичного розвитку); 5) *переходу до авторитаризму* (зміна тоталітарного режиму на авторитарний та його консолідація); 6) *зворотного розвитку* (трансформаційний процес спрямовується на реанімацію тоталітарних відносин).

За результатами політичних, економічних та соціокультурних перетворень, що відбулися протягом чверті століття після краху комуністичних режимів, усі посткомуністичні країни можна поділити на 5 груп.

Найкращих результатів посткомуністичних перетворень досягли Естонія, Латвія, Литва, Польща, Словаччина, Словенія та Чехія. У цих країнах були проведені економічні та політичні реформи, в результаті яких за два десятиліття вони набули статусу країн з ринковою економікою, а їх політичні режими отримали якість не тільки ліберальних, але і консолідованих демократій.

Дещо гірші результати мають Болгарія, Румунія, Сербія, Хорватія та в останній час Угорщина. Вони також є країнами з ринковою економікою та усталеними демократичними режимами, але в цих країнах існують проблеми з консолідацією політичних сил.

Найскладнішою проблемою для визначення результатів посткомуністичних трансформацій представляють країни з гібридними режимами - Албанія, Боснія і Герцеговина, Грузія, Косово, Македонія, Молдова та Україна. Розвиток цих країн, а також Вірменії з її неконсолідованим авторитарним режимом постійно коливається між демократією та авторитаризмом, з тією різницею, що одні країни переходять

цю межу, а інші тільки підходять до неї. У цьому випадку можна говорити про певну «стабілізацію нестабільності». Семюел Гантінгтон, звертаючи увагу не те, що в низці країн Латинської Америки відбуваються перманентні коливання між нестійкими демократичними та авторитарними режимами, зауважує, що ця постійна зміна демократії авторитаризмом та авторитаризму демократією й є їх політичною системою. Тобто в цьому випадку можна констатувати, що в цих країнах теж відбулася зміна системної якості, хоча ця нова якість є нестабільною, суперечливою та в багатьох випадках конфронтаційною.

Азербайджан, Казахстан, Таджикистан, Узбекистан в процесі посткомуністичних трансформацій перейшли до стійкої авторитарної якості. Їх суспільства визначаються як невірні, політичні режими – як консолідовані авторитарні, економічні системи – як ринкові або змішані. Хоча перехід до авторитаризму є гіршим варіантом, ніж перехід до демократії, але й у цьому випадку теж відбувається зміна якості суспільно-політичного організму (з тоталітарної на авторитарну).

Білорусь, Росія та Туркменістан належать до країн, в яких виникли неототалітарні режими. Якісні соціально-політичні зміни виявилися тут у заміні лівої (комуністичної) форми тоталітаризму на іншу (не комуністичну). Суспільні системи цих країн характеризуються не тільки автократичним характером політичної влади, але й державно-монополістичним характером економіки, а також ідеологічним контролем та жорстоким втручанням політичної влади в приватне життя.

Висновки. Не дивлячись на те, що різні посткомуністичні країни досягли відмінних результатів в процесі посткомуністичних трансформацій, можна констатувати, що період посткомунізму є завершеним. Завершеним у тому сенсі, що відновлення комуністичних режимів стало вже неможливим. Протягом трьох десятиліть в посткомуністичних країнах утвердились нові, хоч і різні, але не комуністичні моделі соціальних відносин та в суспільно-політичне життя увійшла нова генерація населення.

Не існує єдиного критерію для визначення кінця посткомунізму. Демократія не є єдиним можливим кінцевим пунктом посткомуністичних перетворень. Посткомуністичні трансформації можуть також закінчитися створенням авторитарної системи або іншої (не комуністичної) моделі тоталітаризму. Консолідація політичного режиму не є обов'язковим показником завершення процесу трансформації. Період трансформації може закінчитися встановленням неконсолідованих та нестабільних систем.

Кінець посткомунізму не означає, що в колишніх комуністичних країнах найближчим часом не відбудуться системні зміни. Однак це будуть інші переходи, які матимуть інші вихідні та кінцеві позиції. Хоча наслідки комуністичної доби ще тривалий час позначатимуться на розвитку цих країн, але не вони, а новітні соціально-економічні, внутрішньо- та зовнішньополітичні чинники відіграватимуть провідну роль у визначенні подальших траєкторій їх суспільного розвитку.